

ГАЛИЧ ТА ГАЛИЧАНИ У ВІЙНІ РУСИ І ПОЛОВЦІВ ПРОТИ МОНГОЛІВ (1223 р.)

Стаття присвячена 800-річчю драматичної битви князів Русі і половців проти монголів, у якій окреме місце відводиться прибулим із Галича підрозділам місцевого володаря Мстислава Мстиславовича. Аналіз усіх вцілілих джерел дає підстави для перегляду традиційних уявлень про перебіг ключової події війни 1223 р. — битви на річці Калці, перемогу в якій монголів слід вважати «пірровою», досягнутою на межі можливостей номадів, зокрема й завдяки втратам при зіткненні з галицькими полками. Особлива увага приділяється місцю та ролі галицького князя Мстислава Мстиславовича «Удатного». Показано місце галичан у війні проти ворожої експансії.

Ключові слова: Русь, Галич, Галицька земля, галичани, «галицькі вигонці», половці, князь Мстислав Мстиславович, хан Котян, битва на річці Калці.

Упродовж 1222—1223 рр. народам Східної Європи довелося вперше зіткнутися з ворогом, дії якого через півтора десятиліття докорінно вплинули на життя усього східноєвропейського та в значній мірі центральноєвропейського ареалів. Війська могутньої Монгольської держави, що виникла в Центральній Азії на початку XIII ст., на чолі з полководцями Субедеєм-багатуром та Джебе-нойоном у 1222 р. перейшли Кавказькі гори, взимку 1222—1223 р. завдали поразки половцям і аланам, створивши смертельну загрозу для населення сусідніх земель Русі¹.

¹ Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. Москва: АСТ; Люкс, 2005. С. 325—331; Головки О. Б. Рейд туменів Джебе і Субедея до Східної Європи в 1222—1223 рр. в процесі творення Монгольської імперії і Pax Mongolica // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні праці. Кам'янець-Подільський, 2015. Т. 25 : На пошану професора І. С. Винокура. С. 158—177; Його ж. Половці в умовах монгольської експансії в першій половині XIII ст. // Libra. Збірка наукових праць Центру антикознавства та медієвістики. Одеса, 2020. Вип. V. С. 14—23.

Події, пов'язані з вторгненням монголів до Східної Європи, утім їх зіткнення з русами та половцями навесні 1223 р., описані в руських літописах², творі арабського історика Ібн аль-Асира (1160–1233) «*Ал-Камиль фі-т-таріх*» («*Повний звіт історії*»), праці арабського письменника Ала-ад-діна Ата-мелік Джувейні «*Тааріх-і джахангушай*» («*Історія підкорювача піднебесної*»), збірнику праць персидського автора Рашид ад-Діна та офіційній хроніці монгольської династії Юань у Китаї (1280–1368)³. Перше зіткнення половців і русів з монголами не пройшло повз увагу лівонського хроніста, названого в історіографії Генріхом Латвійським⁴, далматинського автора Фоми Сплітського⁵ і французького хроніста Альбріка де Труа-Фонтен⁶. Згадує про цей конфлікт учасник католицької місії Іоанна Плато де Карпіні до монголів Бенедикт Поляк⁷.

---

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1950 (далі – НПЛ). С. 61–63; Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Ленинград : АН СССР, 1926–1928. Т. 1. Стб. 445–447; Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. Стб. 740–745 та ін.

³ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1952. Т. I. Ч. 2. С. 228–229; Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Санкт-Петербург : Издано в типографии графа С. Г. Строганова, 1881. Т. I. С. 25–28; Его же. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1941. Т. II. С. 20; Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13th to the 17th century. London : Kegan Paul, Trench, Trübner, 1888. Vol. 1. P. 297–298 та ін.

⁴ Генрих Латвийский. История Ливонии / введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. Москва : АН СССР, 1936. С. 222 (I.XXVI, 1).

⁵ Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита / вступительная статья, перевод и комментарии О. А. Акимовой. Москва : Индрик, 1997. С. 105.

⁶ Albrici monachi Trium fontium Chronicon, a monacho Novi monasterii hoiensis interpolata / ed. P. Scheffer-Boichorst // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores / ed. G. H. Pertz. Hannoverae, 1874. Т. 23. P. 911.

⁷ Христианский мир и «Великая монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 г. / подготовка латинского текста и перевод С. В. Аксенова, А. Г. Юрченко. Санкт-Петербург : Евразия, 2002. С. 54. Про перші відомості про монголів у католицькій Європі див.: Хаутала Р. От «Давида, царя Индий» до «ненавистного племени сатаны». Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах. Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН Республики Татарстан, 2018.

Повертаючись до розгляду руських літописів, зазначимо, що в *Іпатіївському списку Галицько-Волинського літопису* розповідь про війну з монголами розпочинається словами «Алецкое побоище», внесеними пізнішими переписувачами тексту пам'ятки. Цією назвою означеними переписувачами підкреслювалася головна тема літописної розповіді — історія першої війни руських князів і їхніх половецьких союзників з монголо-татарським військом, що завершилася битвою на березі невеликої річки Калки⁸ у Північному Приазов'ї 31 травня 1223 р. Подія знайшла відтворення також на сторінках *Суздальського, новгородських та інших літописів*. Науковці вважають, що в основі цих повідомлень — єдиний протограф *Повість про битву на ріці Калці*⁹. Водночас необхідно зазначити, що в кожному конкретному випадку літописці, виходячи з власних міркувань, редагували його текст, деякі фрагменти скорочували, а деякі доповнювали власними свідченнями, що, в цілому, сформувало й певне уявлення про роль окремих руських загонів, зокрема з Галича.

Спостереження за вірогідним текстом зазначеної повісті і особливо її варіаціями показують, що ці фрагменти-доповнення є прихильними до а) галицького князя Мстислава Мстиславовича, б) київського князя Мстислава Романовича; в) волинського князя Данила Романовича. Розглядаючи цю проблему, В. К. Романов справедливо звернув увагу, що частина тексту розповіді *Галицько-Волинського літопису* про 1223 р. перегукується в жанровому плані з преамбулою до цієї пам'ятки¹⁰. Є підстави вважати, що сама *Повість про битву на ріці Калці* постала з низки давньоруських пам'яток упродовж 40–50-х рр. XIII ст., а відтак —

---

⁸ Калка, на думку більшості істориків — це сучасна річка Кальміус або притока Кальміуса Кальчик у Донецькій області (Кудряшев К. В. О местоположении реки Каялы // Вопросы истории. 1954. № 9. С. 118–119). Проте існують і інші думки. Зокрема, Б. В. Черкас вважає, що р. Калка знаходилася значно ближче до Дніпра — у районі річки Конські Броди в сучасній Запорізькій області (Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, адміністративно-територіальний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ, 2014. С. 54–55).

⁹ Буланін Д. М. Повесть о битве на Калке // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI — первая половина XIV в. Ленинград: Наука, 1987. С. 346–348.

¹⁰ Романов В. К. Стаття 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 г. В. Н. Татищев и изучение русского летописания. Москва: Наука, 1981. С. 79–103.

близько чверті століття після події¹¹. Відмінні оцінки літописців, надані учасникам, важливі для розуміння їх поведінки після війни.

Попри наявність певних непорозумінь щодо точного датування битви¹², серед істориків існує компроміс про її датування — 31 травня 1223 р.¹³ Поява номадів суттєво загострила наявні есхатологічні уявлення про кінець світу¹⁴. Появу татар, наприклад, у *Галицько-Волинському літописі* порівнювали з біблійними кочівниками — моавітянами, які воювали проти юдеїв («Приде неслыхана рать . безбожнии Моавитане . рекомый Татаръве»)¹⁵. На Північному Кавказі,

---

¹¹ Fennell J. The Tatar Invasion of 1223: Source Problems // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. Berlin and Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1980. Bd. 27. P. 18—31.

¹² Цыб С. В. Когда была битва на Калке? (Историография вопроса) // *Известия Алтайского государственного университета*. 2008. Вып. 4. История. Т. 2. С. 217—222. Це пов'язано також зі згадкою учасника битви князя Данила як 18-річного юнака (Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*. Москва : АН СССР, 1950. С. 205, прим. 1), хоча Галицько-Волинський літопис повідомляв, що на момент смерті його батька Романа Мстиславовича одному із синів покійного було чотири роки, іншому — два. Старшим сином традиційно вважають Данила, котрий станом на 1223 р. мусив мати не 18, а 22 роки. Додають проблем і свідчення на Ліонському соборі католицької церкви 1245 р. архієпископа Петра, який прибув сюди з Русі. Під час промови він згадав, що вперше татари розорили Русь 26 років назад. У хроніці Матвія Паризького цей фрагмент виступу зафіксований так: «Inter quas pro magna parte devastate est Russia, iam sum viginti sex anni» («Серед них була спустошена значна частина Русі, і вже відтоді минуло двадцять шість років», Паславський І. В. *Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.)*. Дослідження з історії європейської політики Романовичів. Львів, 2009. С. 89).

¹³ Перша праця на цю тему написана понад 150 років тому (Куник А. *О признании 1223 года временем битвы на Калке* // *Ученые записки императорской Академии наук по первому и третьему отделениям*. Санкт-Петербург, 1854. Т. 2. Вып. 5. С. 765—787).

¹⁴ Стависький В. І. Київ і київське літописання в XIII столітті. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 51—64.

¹⁵ І Цар. 8,2; 14, 17 та ін.; *Ипатьевская летопись*. Стб. 740. Етнонім «татари» походить від китайського слова «та-та» або «да-да», проте, зі зростанням географії нападів монгольських ханів, швидко поширився у країнах Західної Азії та Європі. Носії цього етноніма були спершу складовою монгольських племен, що утворили на початку XIII ст. в Центральній Європі свою державу (Мухамедова Р. Г., Хисамудинова Г. М., Халиков А. Х. *Татары* // *Советская историческая энциклопедия*. Москва : Советская энциклопедия, 1973. Т. 14. С. 143—145).

а згодом у прикаспійських та причорноморських степах авангардний експедиційний корпус монгольського війська на чолі з полководцями Субедеєм-багатуром і Джебе-нойоном появився 1222 р. для подальшого ведення бойових дій з половцями¹⁶. У літературі також висловлюється погляд, що в той час монголи на чолі з Джебе і Субедеєм проводили спеціальний розвідувальний рейд до Східної Європи, але і така версія породжує сумнів¹⁷. У монголів була прекрасна розвідка, яка здійснювалася за допомогою інформації добре підготовлених лазутчиків або вивчення свідчень, отриманих від купців. У розповіді угорських місіонерів, які побували в Поволжі напередодні вторгнення війська хана Бату на Русь, ідеться, що там вони зустріли монгольського посла, який знав угорську, руську, половецьку, німецьку і татарську мови, тобто був добре підготовлений для шпигунської діяльності¹⁸. Зазначений рейд за умови такої дивної розвідки мав мати вкрай ризикований характер, оскільки в разі невдачі військо Джебе і Субедея могло опинитися в оточенні ворожих сил, а відхід через Кавказ перетворився б на дуже небезпечну операцію.

Насправді Джебе і Субедей після переходу через Кавказький хребет були вимушені діяти на свій страх і ризик, роблячи ставку на удачу і власні військові вміння. Фактично це підтверджується даними «*Таємної*

---

¹⁶ Храпачевский Р. П. Указ. соч. С. 325–331; Головкин О. Б. Половці в умовах монгольської експансії в першій половині XIII ст. С. 14–23; Bretschneider E. Op. cit. P. 297–298; Кычанов А. А. Сведения из «Истории династии Юань» («Юань ши») о Золотой Орде // Источниковедение истории Улуса Джучи («Золотой Орды»). От Калки до Астрахани. 1223–1556. Казань : Мастер Лайн, 2001. С. 36.

¹⁷ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. Москва : Высшая школа, 1967. С. 78; Войтович Л. В. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів : Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. С. 86; Його ж. Битва на Калці: деякі підсумки досліджень // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобицьк, 2019. Вип. 21. С. 192; Його ж. Галицько-Волинське князівство і королівство Русь та монголи // Проблеми історії війн і військового мистецтва. Львів, 2019. Вип. 2. С. 48.

¹⁸ Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1940. Т. 3. С. 81.

*історії монголів»*¹⁹. Є підстави погодитися і з думкою П. В. Єремєєва, що два тумени монголів (загальна чисельність яких навряд чи перевищувала 20 тис. осіб) згодом мали поповнити значні сили на чолі зі старшим сином Чингізхана Джучі, але в силу певних причин цього не сталося²⁰. За літописами, номади, «придоша на землю Половецькою»²¹, що сягала від передгір'їв Карпат та низин Дунаю на заході до Волги та Північного Кавказу на південному сході²², 1222 р. розгромили тут придонське угруповання половців на чолі з Юрієм Кончаковичем, близьким родичем владимиристо-суздальського князя Юрія Всеволодовича²³. Уціліла знать («Данил Кобяковичь и Юрьи убиена быста, с ним множество Половецъ») ²⁴ придонських, а також частини придніпровських половців на чолі з Котяном узимку 1222/3 р. звернулася

---

¹⁹ «§ 262. А Субетаай-Баатура він [Чингізхан. — О. Г.] він відправив на північ, наказавши дійти до одинадцяти країн і народів, а саме: Канлін, Кипчаут, Баджигіт, Оросут, Мачжарат, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимір, Болар, Рарал (Лалат), перейти через повноводні ріки Іділ і Аях, а також дійти і до самого міста Ківамен-Кермен. З таким повелінням він відправив Субетаай-Баатура» (Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием MONGGOL-UN NIGUČA TUVČIYAN. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. Москва : Ленинград : АН СССР, 1941. С. 188—189). Є підстави припустити, що Кипчаут — це країна кипчаків, Баджигіт — башкирів, Оросут — це Русь, Мачжарат — це Угорщина, а місто Ківамен-Кермен — це Київ. Отже, наведена інформація свідчить про те, що в ході виправи Джебе і Субедея монгольська верхівка мала широкомасштабний план підкорення багатьох країн і народів Східної і частково Центральної Європи.

²⁰ Єремєєв П. Військові плани монголів щодо Половецького степу та їх трансформація в ході дальнього рейду Субедея і Джебе (напередодні першого русько-монгольського зіткнення) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків, 2008. Вип. 11. С. 40—41. Не зміг допомогти Субедею і Джебе тумен темника Богучара, розбитий в Ірані, а його рештки відкликав Чингізхан. Загальна ситуація для монголів у той час була взагалі несприятливою. У Середній Азії вони зазнали поразки від наближеного до хорезмшаха Мухаммеда полководця Іналджхана (Храпачевский Р. П. Указ. соч. С. 326). Головні сили монголів перебували в Афганістані й Північній Індії, де, як здається, у них також виникли якісь проблеми (Рашид ад-Дин. Указ. соч. Т. I. Ч. 2. С. 225).

²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 740.

²² Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X—XIII вв. Москва : Наука, 1975. С. 350—351.

²³ Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle. Roma : Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1927. Table X. № 8. P. 44.

за допомогою на Русь. Тої ж зими монголи, як це довели науковці, перейшли Керченську затоку і зимували в Східному Криму²⁵.

Половецька делегація на чолі з Котяном на початку 1223 р. прибула до Галича і просила князя Мстислава організувати спільний похід половців і русів проти монголів. У відповідь, як пише *Новгородський літопис*, галицький володар «нача молитися князям руским»²⁶. Його рішення пояснювалося давніми тісними зв'язками, утім родинними, зі згаданим Котяном Сутоєвичем²⁷, але головним мотивом дій галицького володаря було відчуття великої небезпеки для Русі, його галицьких володінь та Торчеської волості в Київській землі. Для половецької ж верхівки Мстислав Мстиславович вважався найавторитетнішим володарем півдня Русі, інтереси якого у війнах за престол Галича впродовж 1217–1221 рр. номади неодноразово обстоювали, маючи з того й неабиякий зиск²⁸.

Після попередніх переговорів Мстислав Мстиславович і Котяндесь у березні — на початку квітня 1223 р. вирішили взяти участь у спеціальному з'їзді в Києві, володарем якого був представник смоленської династії Мстислав Романович²⁹. До них також долучилися чернігівський князь Мстислав Святославович, волинський князь Данило Романович та ін.³⁰, окреме звернення з проханням про допомогу відправили до князя Юрія

²⁴ НПЛ. С. 215.

²⁵ Бубенок О. Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). Киев : Истина, 2004. С. 24.

²⁶ НПЛ. С. 261.

²⁷ Про половецького хана Котяна див.: Головка О. Б. Половецький хан Котян Сутоєвич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини XIII ст. // Хазарский альманах. Киев ; Харьков ; Москва, 2007. Вып. 5. С. 78–87.

²⁸ Його ж. Половецький фактор в політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII — перша половина XIII ст.) // Східний світ. 2004. № 1. С. 60–72; Його ж. Боротьба князя Мстислава Мстиславича Удатного за оволодіння Галичем (до 800-річчя утвердження князя в Галицькій землі) // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2021. Вип. 6. С. 56–90.

²⁹ «Тогда бо бѣахоуть . Мьстиславъ Романовичъ в Киевѣ . а Мьстиславъ [Святославович. — О. Г.] в Козельскѣ и в Черниговѣ . а Мьстиславъ Мьстиславичъ . в Галичѣ . то бо бѣахоу старѣишины в Роускои земли», Ипатьевская летопись. Стб. 741.

³⁰ «бывшю же свѣтоу . всӣ кнѣзѣи . во градѣ Киевѣ», Там же. Стб. 741. Л. В. Войтович припускає, що в майбутньому поході проти монголів узяло участь 23 князя (Войтович Л. В. Битва на Калці: деякі підсумки досліджень. С. 195).

Всеволодовича. Проте, за даними *Суздальського літопису*, військо останнього не встигло приєднатися до коаліції, довідавшись про страшну поразку на Калці на підступах до Чернігова, тобто в червні 1223 р.³¹

Руські князі під час зустрічі в Києві вирішили разом з половцями здійснити виправу в степ. Керівні позиції у військовому заході, що природно, крім київського володаря Мстислава Романовича і чернігівського — Мстислава Святославовича, посідав Мстислав Мстиславович, кожен з яким, утім, керував власними силами. Окрім того, половецькі зағони Котяна в поході визнавали, крім власного володаря, лише волю свого давнього союзника — галицького князя. Одним із керівників половецького війська став воєвода галицького князя Ярун, соратник князя Мстислава ще під час його правління у Новгороді, згодом тисяцький Перемишля³². На підтримку Мстиславу Мстиславовичу теж прибули володимирський князь Данило Романович, пересопницький князь Мстислав Ярославович «Німий»³³, шумський князь Святослав Інгварович і луцький Ізяслав Інгварович³⁴.

До об'єданого війська, яке в квітні йшло берегом Дніпра «[...] ѿтоудоу же придоша мѣца априлѣ [1223 р. — О. Г.] . и придо к рѣцѣ Днѣпроу»³⁵, по тій же річці з півдня прийшла підмога: «[...] выгонци Галичькыѣ придоша по Днѣпроу [помилка літопису, насправді має бути Дністер. — О. Г.] и воидоша в море», а далі «[...] воидоша во . Днѣпр . и возведоша порог и сташа оу рѣкы Хортицѣ [...]»³⁶. Як бачимо, у тексті пам'ятки двічі згадано галицькі війська, котрі йшли в похід проти монголів, проте конкретизація «[...] выгонци Галичькыѣ [...]» дає підставу вважати, що у даному місці йшлося про представників осілого в нижній течії рік Дністра і Пруту населення, знаних за повідомленнями XII ст. берладників³⁷.

³¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Ленинград: АН СССР, 1926–1928. Т. 1. Стб. 446–447.

³² Ипатьевская летопись. Стб. 733.

³³ Лаврентьевская летопись. Стб. 507.

³⁴ Там же. Стб. 509.

³⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 741.

³⁶ Там же. Стб. 742.

³⁷ Інше розуміння інформації про «выгонцев Галичьских» дає А. Юсупович, який вважає, що вони прийшли безпосередньо з Галицької землі, а слово «выгонци» означало населення, що мешкало біля рік (типу бродників). Див.: Юсупович А. Галицкие «выгнанцы» или «выгонци»? // *Rossica antiqua*. 2012. № 2 (6). С. 114–133.

Вочевидь це вихідці з Галича і Галицької землі, які внаслідок політичних колізій або через пошук більш зручних у плані господарчого життя територій покинули свою батьківщину.

Згадка цього населення, а також бродників, що перейшли на бік нападників ще до битви на Калці, свідчить про значну чисельність населення слов'янського походження степової зони сучасної України. В *Галицько-Волинському літописі* відзначено, що у «выгонцев» було «лодей тысяча». За оцінками деяких істориків, ця кількість могла коливатися від 35 до 40 тис. осіб³⁸, вочевидь виходячи з повідомлення «*Повісті временних літ*» про вміст лодій часів київського правління Олега під час його виправи на Константинополь на початку X ст. («а в корабли 40 мужь»³⁹). Можливо, на вказаних «лодьях» прибула і приєдналася до русько-половецького війська частина воїнів-піщів із Галицької та Волинської земель. Зазначені війська, за даними літопису, привели Юрій Домамерич і Держикрай Володиславич («бѣ бо с ними Домамѣричь Юрьги и Держикраи . Володиславичь»⁴⁰). Вірогідно, йдеться про урядників галицького князя Мстислава, яких він спеціально відправив за допомогою до берладників. У цілому, русько-половецькі сили, за словами Р. П. Храпачевського, могли становити 40–45 тис. воїнів⁴¹, чисельно переважаючи суперника, але не маючи єдиного керівництва.

Найрішучішим у діях був Мстислав Мстиславович, який міг реально керувати лише галицькими та волинськими полками⁴². Взаємодія галицького князя з половецькими загонами, до яких було послано воеводу Яруна, вірогідно, ускладнювалася відсутністю єдності між самими кочівниками, бо ними керували хан Котян і, вірогідно, хан Бастий. Роз'єднаність русько-половецьких сил особливо проявилася після їх переправи на лівий берег Дніпра. Провівши розвідку, галицький князь, вважаючи суперника недостатньо сильним та досягши певних успіхів у двох попередніх зіткненнях з монголами, вирішив разом із половцями діяти проти ворогів самостійно. На лівому ж березі р. Калки 31 травня (за старим стилем) 1223 р., коли відбулася вирішальна битва, військо русів

---

³⁸ Мавродин В. В. Очерки по истории феодальной Руси. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1949. С. 105. Пор.: Пашуто В. Т. Указ. соч. С. 250.

³⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 30.

⁴⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 742.

⁴¹ Храпачевский Р. П. Указ. соч. С. 332.

⁴² Лаврентьевская летопись. Стб. 507, 509.

фактично стояло в трьох різних місцях⁴³. Спочатку, завдяки рішучому наступу полку галицького князя, вдалося досягти певного успіху. Монголи почали відступати. Однак, розвернувши свої загони і контратакувавши половців, спричинили їх панічну втечу та руйнування бойового шикуння військ чернігівського князя Мстислава Святославовича. Відступ половців і подальший тривалий запеклий бій галицьких сил без належної підтримки змусив Мстислава Мстиславовича відійти до Дніпра та переправитися на правий берег. Зміну тактики ведення бойових дій спричинила й обережність київського князя Мстислава Романовича, який сховався зі своїми воїнами за завчасно зведеним частоколом і в битву не вступив. Л. В. Черепнін справедливо вважав це причиною фатальних наслідків битви⁴⁴. Здається, досі вчинок столичного володаря не знайшов належної оцінки вчених⁴⁵, хоча оперував він величезними, як для XIII ст., силами («глют бо тако пако Кыганъ удинѣхъ изгыбло на полку томъ . і [10. — О. Г.] ты|сачь») ⁴⁶, які були зобов'язані змінити хід бою.

Серед пояснень автора *Повісті про битву на річці Калці* князівських дій можна знайти такі слова: «Мъстиславоу (Романович — авт.) же и друугомоу Мъстиславоу сѣдѣщема во станоу не вѣдоущема . Мъстиславъ же не повѣда има зависти ра^а . бѣ бо котора велика межю има»⁴⁷. Вони, на наш погляд, є дещо упередженими, адже суперечать анонсованим планам руських князів щойно після переправи через Дніпро: «Мъстиславе . и

---

⁴³ М. Ждан вважав, що «[...] погром княжих військ не був зумовлений непорозумінням між князями, але кращим татарським плянуванням, високими кваліфікаціями татарського проводу та перевагою татарської професійної армії над українськими військами» (Ждан М. Битва над Калкою і другий напад татар на Україні в світлі «Історії України-Руси» М. Грушевського // Український історик. 1966. № 1–2 (9–10). С. 64).

⁴⁴ Черепнін Л. В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе / отв. ред. С. Л. Тихвинский. Москва: Наука, 1977. С. 189.

⁴⁵ Феннел Дж. Кризис средневековой Руси: 1200–1304. Москва: Прогресс, 1989. С. 105–106.

⁴⁶ Лаврентьевская летопись. Стб. 446–447.

⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 743. На думку М. Костомарова, в умовах швидкоплинного бою Мстислав Мстиславович не те що не хотів, а просто не мав змоги попередити про небезпеку Мстислава Романовича, бо знаходився попереду всіх військ (Костомаров Н. И. Князь Мстислав Удалой // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва: Олма-пресс, 2003. Т. 1. С. 195).

дроугии Мьстиславе не стоита . поидеьмь противоу имь»⁴⁸. Йдеться, радше, про спробу реабілітації автором *Повісті* князя Мстислава Романовича (в новгородській розповіді, до слова, немає інформації по «котору» між Мстиславами⁴⁹), який мусив знати про початок вирішальної битви, але, замість надання допомоги ухилився від цього на скелястому березі р. Калки за завчасно зведеним тином. Водночас руські книжники шукали причини поразки від монголів у діях половців⁵⁰, які, за словами *Новгородського літопису*, під час панічного відступу союзних сил нападали і грабували руських воїнів («иниы вои десятыи прииде коиждо во своясы; а иных Половци побеша ис коня, а и иныи ис порта»)⁵¹.

Зазначмо, що східні – арабські і персидські – пам'ятки більш неупереджені при описі перебігу битви, відзначають яскравіше літописів тривалість і запеклість бойових дій на Калці, хоча й без докладного опису ролі галицьких полків і конкретно дій князя Мстислава Мстиславовича, якого на Сході знали. Арабський автор ібн-аль-Асир про події весни 1223 р. зазначав: «Татари перебували певний час в землі Кипчацькій, але потім в 620 році [4 лютого 1223 – 23 січня 1224 рр. – *О. Г.*] направились до землі Русів. Дізнавшись про це, Руси і Кипчаки, які приготувалися до бою, вийшли на шлях Татар, щоб зустріти їх раніше, ніж вони прийдуть

---

⁴⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 742. Також відомо, що під час зіткнення з монголами на Калці Мстислав Святославович узяв безпосередню участь у битві, у якій загинув («[...] и много оубиисто бесчисленое створиса . а иных кнзееи гоначи до Днѣпра . с' . [шість. – *О. Г.*] оубиша . князѧ Мстислава Гиневьского . Изслава Иновороаьскаго . Стослава Шумьскаго . Мьстислава Чернѣговьскаго съ сѧомь . Юрьѧ Несвѣжьскаго», Лаврентьевская летопись. Стб. 509.

⁴⁹ НПЛ. С. 267.

⁵⁰ Ще більше подиву викликає висновок про якусь начебто зраду, вчинену під час битви бродниками і яка стала однією з причин невдачі руських князів (див. наприклад: Феннел Дж. Указ. соч. С. 106). Для того, щоб зрадити комусь, треба бути в системі певних взаємовідносин із суб'єктом подібної зради. Однозначно, що мешканці причорноморських степів – бродники – не були підлеглими південноруських князів, а тому вказані звинувачення виглядають некоректно. З літописної розповіді відомо, що лише із завершенням битви на річці Калці ватажок бродників Плоскиня виступив посередником між монголами і київським князем Романом Мстиславовичем, присягнув йому, що монголи не вчинять розправи над русами та відпустять їх. Як відомо, цю обіцянку монголи порушили (Лаврентьевская летопись. Стб. 446).

⁵¹ НПЛ. С. 268.

до їх землі, і відбити їх напад. Звістка про це дійшла до Татар, які почали відступати. Тоді у Русів і Кипчаків з'явилося бажання напасти на них, бо вони вирішили, що цей відступ стався через страх і відсутність сил у [Татар. — О. Г.], яких почали активно переслідувати. Татари довго відступали, а [Руси і Кипчаки. — О. Г.] йшли по їх слідах 12 днів, поки Татари не повернули на Русів і Кипчаків. Ті помітили їх лише тоді, коли зіткнулися з ними. [Для Русів і Кипчаків. — О. Г.] це було неочікуване, оскільки вони вважали себе в безпеці від Татар, були впевнені у своїй перевазі над ними. Не встигли вони приготуватися до бою, як на них напали Татари, які мали значно більші сили. Обидві сторони билися з нечуваною впертістю, і бій між ними тривав декілька днів. Нарешті татари взяли гору і здобули перемогу»⁵².

У персидського автора Рашида ад-Діна записано про головне зіткнення русів і половців з монголами таке: «Потім вони напали на країну урусів і кипчаків, які там знаходились. На цей час ті вже отримали допомогу і зібрали численне військо. Коли монголи побачили їх перевагу, вони почали відступати. Кипчаки і уруси вирішили, що це вони роблять через острах, переслідували монголів дванадцять днів. Неочікуване монгольське військо повернуло і ударило по них раніше, ніж вони зібралися разом, встигли перебити багато людей. Вони билися протягом одного тижня, врешті-решт кипчаки і уруси вдалися до втечі»⁵³.

У згаданій вище китайській хроніці «*Юань ші*», при описі експедиції Субедея, повідомляється, що після підкорення країни кипчаків (половців), монгольський полководець завдав поразки двом володарям на ім'я Мстислав: «[...] після того як країна Кін-ча [кипчаків. — О. Г.] була підкорена, Субедей дійшов аж до річки А-лі-гі [Калка(?). — О. Г.], де він зустрів вождів Уа-ло-с [русів. — О. Г.] великого і малого Мі-чі-с-лао [Мстислава Мстиславовича і Мстислава Святославовича. — О. Г.]. Відбулася битва, під час якої останні зазнали поразки»⁵⁴.

Ще одним суперечливим сюжетом історіографії, що проник завдяки *Повісті про битву на річці Калці*, є наказ Мстислава Мстиславовича знищити всі човни, щоб не дати можливості монголам переправитися

---

⁵² Тизенгаузен В. Г. Указ. соч. Т. I. С. 27.

⁵³ Рашид ад-Дин. Указ. соч. С. 229.

⁵⁴ Bretschneider E. Op. cit. P. 297–298.

через Дніпро. Цей, на думку істориків, ганебний вчинок призвів до нових жертв серед руських воїнів, які відступали з Калки⁵⁵. У *Лаврентіївському літописі* сказано так: «[...] и тог^а же князь Мстиславъ Мстиславичъ преди перебѣже Днѣпръ . и прїиде к лодыг^ам . повелѣ жещи љ а иным стѣчи и ѿринѣти ѿ брега . боася по себѣ погонї ѿ Татарь . а самъ ѣдва оубѣжа в Галичь», а *Новгородський літопис* повідомляє: «Тогда же Мстиславиць Мстислав преже перебег Днепр, отрея от брега лодыи, да не идут Татарове по них, а сам одва убежа»⁵⁶. Окрім того, що плавзасоби, швидше за все, внаслідок переправи опинилися на правому березі Дніпра, не відкидаємо й питання достовірності самої розповіді, яка цілком могла бути написана недоброзичливими до Мстислава Мстиславовича книжниками задля його компрометування.

Розповідаючи про завершення битви на р. Калці, згаданий вище ібн-аль-Асір вказував, що тоді якісь руські купці на човнах вийшли в Чорне море⁵⁷. Є підстави гадати, що йшлося якраз про лодії згаданих вище «вигонців галицьких», які після бойових дій поверталися до своїх земель. Імовірно, аналогічним маршрутом додому повернулася і значна частина дружинників з Галицької і Волинської земель.

Після розгрому русько-половецького війська на Калці монголи переправились на правий берег Дніпра, рушили на північ та підійшли до південноруського міста Новгород Святполчського⁵⁸ на Київщині,

---

⁵⁵ Щербатов М. М. История Российская от древнейших времен. Санкт-Петербург : Императорская Академия наук, 1771. Т. 2 : От начала царствования Изяслава Ярославича до покорения России татарами. С. 517 та ін.

⁵⁶ Лаврентьевская летопись. Стб. 509; НПЛ. С. 266 та ін.

⁵⁷ «Хто врятувався, той прибув до своєї землі в найбільш жалюгідному вигляді через велику відстань і поразку. Їх переслідувала велика кількість татар, які вбивали, грабували і розорювали країну так, що більшу частину її було спустошено. Тоді зібралось багато знатних купців та багатіїв Руських, які виносили із собою все цінне, і рушили у подорож, щоб на декількох кораблях перейти через море [Чорне море. — О. Г.] і дістатися до країн мусульманських», Тизенгаузен В. Г. Указ. соч. Т. I. С. 27.

⁵⁸ Новгород Святполчський (Святполч-город) — місто, засноване 1095 р. київським князем Святполком Изяславовичем (1093—1113) на так званому Витичевському пагорбі неподалік міста Витичев (Лаврентьевская летопись. Стб. 230). На початку 60-х рр. ХХ ст. цю місцевість археологічно досліджував Б. О. Рибаків. Науковці з цим містом пов'язують городище між сучасними селами Витичев та Стайки Обухівського району Київської області (приблизно 57—58 км від Києва).

звідки повернули на схід⁵⁹. Здобутки монголів у битві на р. Калці виглядали пірровими, адже для реалізації подальших цілей, можливо захоплення Києва, вони відчували нестачу сил. Тому вони вирішили покинути Київську землю і рушили на північний схід⁶⁰. Тут восени 1223 р. номади атакували волзьких булгар, зазнавши нищівної поразки. За словами Ібн-аль-Асіра їхнє військо скоротилося до 4 тис. чоловік⁶¹, у поході загинув Джебе, а Субедей втратив око.

1948 р. Х. Г. Гімаді зробив висновок, що саме перемога волзьких булгар на півтора десятиліття зупинила вторгнення монгольських військ до Східної Європи⁶². Відзначмо від себе, що означена звитяга навряд чи мала б місце, якби кочівники не зазнали непоправних втрат під час війни з Руссю та половцями, немалу роль у чому відіграли галицькі полки⁶³.

Цікаво, що в 40-х рр. XIII ст. Фома Сплітський відзначав, що саме опір русів привів до невдачі першого походу монголів до Східної Європи: «На п'ятий рік царювання Бели, сина короля Угорщини Андрія, і на другий рік правління Гаргана, згубний народ татар наблизився до земель Угорщини. А на той час уже пройшло багато років, як слух про цей народ і жах перед ним поширився по усьому світу. Вони пройшли від східних

---

⁵⁹ «Татаром же побѣдившимъ Роуьскыа князѧ . за прегрешение крѣтньское пришедшимъ . и дошедшимъ до Новагорода . Стополчьского . не вѣдающимъ же Роуси лъсти ихъ . исходахоу противоу имъ со крѣтъѧ . вни же избиша ихъ вси^х . Ожидаѧ Бѣ покатиати крѣтъльньскаго и вбрати и воспать на землю восточноюу и воеваша землю Таногоустьскоу и на ины страны», Ипатьевская летопись. Стб. 745.

⁶⁰ В. Н. Татищев писав, що відмова монголів від продовження походу на Русь пояснювалася надходженням інформації про прихід до Чернігова дружини на чолі з ростовським князем Васильком Костянтиновичем, яку послав на допомогу південноруським князям його дядько суздальський князь Юрій Всеволодович (див.: Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен. Санкт-Петербург, 1774. Кн. 3. С. 440—441). Наведена думка виглядає наївною, бо суздальський контингент навряд чи був настільки сильним, щоб налякати Джебе і Субедея. Російський історик називавав просто астрономічні цифри втрат монголів під час їх війни з Руссю. Утім при цьому можна погодитися з В. Н. Татищевим у тому, що значне ослаблення монгольського війська примусило його керівників дати наказ про відхід на схід.

⁶¹ Тизенгаузен В. Г. Указ. соч. Т. I. С. 27.

⁶² Гімади Х. Г. Народы Среднего Поволжья в период господства Золотой Орды // Материалы по истории Татарии. Москва : Татгосиздат, 1948. Вып. 1. С. 189.

країн до кордонів рутенів, розорюючи землі, через які вони проходили. Але завдяки сильному опору рутенів вони не змогли просунути далі; дійсно, у них було багато битв з рутенами і чимало крові було пролито з обох боків, але вони були відігнані далеко рутенами. Тому, повернувши в інший бік, вони з боями пройшли по північних землях і залишалися там двадцять років, якщо не більше [...]»⁶⁴.

У 1223 р. народам Східної Європи довелося мати справу з ворогом, діяльність якого через півтора-два десятиліття докорінно змінила життя східноєвропейського і значною мірою центральноєвропейського регіонів. Але, на відміну від кінця 30-х рр. XIII ст., руські князі спробували спільними зусиллями оперативно дати ворогові відсіч. У цих подіях активну роль відіграв галицький князь Мстислав Мстиславович, який фактично ініціював створення коаліції частини князів, був одним з найактивніших серед них під час спільного з половцями походу до приазовського степу. На завершення варто відзначити й активну участь у цій кампанії мобілізованого ним галицького війська та загонів подунайсько-придніпровського населення Берладі, серед яких було чимало вихідців із Галича й Галицького краю. Для самого князя поразка на р. Калка ослабила авторитет серед галицьких еліт, а згодом привела до виїзду за межі міста, котре, за його згоди, набув одружений із його донькою Марією син угорського короля Андрія II – герцог Андрій.

---

⁶³ Не можна погодитися з думкою Р. В. Бабенка, що лише відсутність наказу з боку Чингізхана врятувала Русь від широкомасштабного вторгнення монголів улітку 1223 р. (Бабенко Р. В. Взаємовідносини Золотої Орди та Південно-Західної Русі в XIII ст. Дисертація на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук. Рукопис. Київ, 2004. С. 68). Наказ від Чингізхана вони отримали на початку своєї виправи, але на початку літа 1223 р. для проведення такої кампанії проти Русі в монгольських нападників не було необхідних можливостей.

⁶⁴ «Anno quinto regnante Bela, filio Andree regis Hungarie, secundo anno Gargani, gens pestifera Tartarorum ad partes Hungarie propinquavit, etenim a pluribus iam annis rumor et timor gentis ipsius in totum processerat orbem, uenerant namque ex partibus Orientis, depopulando prouincias, per quas habuerant fransitum, usque ad confinia Rutenorum, sed Rutenis fortiter resistentibus non poterant ulterius progredi; multotiens enim conflictum habuerunt cum gentibus Rutenorum multumque cruoris fusum est hinc et inde, longe tamen fugati sunt a Rutenis, quam ob rem diuertentes ab eis uniuersas septentrionales regiones pugnando circuierunt ibique uiginti et eo amplius annis demorati sunt», Фома Сплитский. Указ. соч. С. 105, 290.

Oleksandr Holovko (Kyiv, Ukraine)

**Halych and the people of Halych in the war of the Rus
and the Polovtsians against the Mongols (1223)**

The article is devoted to the 800th anniversary of the dramatic battle of the princes of Rus and the Polovtsians against the Mongols, in which a special attention is given to the military units of the local lord Mstyslav Mstyslavovych who arrived from Halych. The analysis of all surviving sources gives grounds for revising the traditional ideas about the course of the key event of the war in 1223 – the battle on the Kalka River, in which the victory of the Mongols should be considered «Pyrrhic», achieved at the limit of the capabilities of the nomads, in particular due to the losses in the clash with the Halych regiments. Special attention is paid to the place and role of the Halych Prince Mstyslav Mstyslavovych «Udatnyi». The place of the Halych people in the war against hostile expansion is shown.

Key words: *Rus, Halych, the Halych land, the people of Halych, «Galician exiles», Polovtsians, Prince Mstyslav Mstyslavovych, Khan Kotian, battle on the Kalka River.*